

УДК 94(477) «1943/1950»

Наталія Єфимчук

ОСОБЛИВОСТІ ВІДБУДОВИ ТА УМОВИ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКИХ ШКІЛ НА ЖИТОМИРЩИНІ В 1943–1950 РР.

У статті наведено особливості відбудови шкільних приміщень сіл Житомирської області в повоєнний період. Розкрито проблеми умов діяльності навчальних закладів. Дано оцінку державним органам щодо забезпечення ними навчальним обладнанням сільських шкіл області. Виділені недоліки у розвитку освіти сільських населених пунктів. Показано невідривний зв'язок сільської школи з колгоспами та народним господарством. Проаналізовано виконання державних постанов місцевими органами влади та ставлення мешканців до відновлення освіти на селі.

Ключові слова: Житомирщина, школа, освіта, навчальне приладдя, клас.

Життєдіяльність сільської школи 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст. була доволі насиченою та складною. З початком війни відбулися суттєві зміни у навчанні молодого покоління. Зменшилася кількість загальноосвітніх шкіл, корегувалися навчальні плани, погіршувалися умови навчання, увага акцентувалася на патріотичному та трудовому вихованні, фізичній і допризовній підготовці підлітків, що сприяло їх адаптації до екстремальних умов війни та повоєнного часу.

Проблема відбудови, діяльності та умов навчання сільської школи у післявоєнний період є предметом наукових досліджень радянських та вітчизняних вчених. Серед найбільш відомих сучасних істориків, що досліджують сферу освіти повоєнного села варто назвати Л. Романець [1–2], В. Гаврилова [3], та М. Бистру [4], які вивчають проблеми вчителів загальноосвітніх шкіл УРСР, їх соціально-побутові умови, стан освіти та її систему на селі в післявоєнний період. Окремі тенденції діяльності радянської загальноосвітньої школи в роки Другої світової війни та успіхи культурного будівництва на селі, зокрема в напрямку освіти, розкриваються у працях С. Черник [5], З. Вахбейтха [6] та А. Манаєнкова [7]. Основні аспекти життєдіяльності сільської школи на Житомирщині висвітлено в збірнику документів і матеріалів «Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» [8].

Мета статті полягає у тому, щоб розкрити особливості відбудови та умови діяльності сільських шкіл Житомирської області впродовж 1943–1950 рр., виділити недоліки у розвитку сільської освіти.

В історії шкільництва особливе місце займають роки післявоєнного відродження й розвитку народного господарства, які пов'язані з великомасштабними відбудовчими процесами та голодомором 1946–1947 рр. Крім надзвичайно великих матеріальних та демографічних втрат у роки Другої світової війни, значних збитків зазнала і система освіти України: було знищено 8104 шкільних приміщень загальною кількістю 44 тис. класних кімнат, напівзруйновано 10052 будівлі, знищено 15 тис. кабінетів і лабораторій, 0,5 млн парт, класних дошок, біля 5 тис. шкільних бібліотек з 19 млн екземплярами книг [9, с. 94], втрачено від «27,5 %» [5, с. 24] до «30 %» [1, с. 12] довоєнного складу вчителів.

На вирішення проблеми матеріально-технічної бази закладів освіти та поліпшення житлово-побутових умов вчителів, обласні, міські та районні органи влади спрямовували сотні постанов. Одна із них – «Про порядок звільнення шкільних приміщень, що використовувались не за призначенням», прийнята РНК СРСР від 5 березня 1944 р. та РНК УРСР від 26 червня 1944 р., яка зобов'язувала радянські та партійні органи на місцях негайно вирішити питання про повернення органам народної освіти шкільних приміщень, зайнятих військовими частинами та організаціями як адміністративні, господарські, лікувальні установи. Проблема повернення шкільних приміщень до їх прямого призначення стояла доволі гостро.

На Житомирщині, в результаті проведення в 1943 р. обліку всіх шкільних приміщень, вчителів і дітей шкільного віку виконкомом райрад, РК КП(б)У та районними відділами народної освіти за вказівкою обкому КП(б)У і виконкому обласної Ради, було встановлено, що «шкільні приміщення у більшості сіл районів збереглися (за винятком сіл, спалених німецькими окупантами). В Овруцькому районі почали навчання 39 шкіл із 43 наявних з охопленням учнів 4040 осіб. Із числа працюючих 39 шкіл повністю укомплектовано за рахунок місцевих учителів 29 шкіл. У Народицькому районі також розпочали роботу 39 шкіл, у них навчається 4073 учні. Почали працювати школи Базарського району. У Малинському і Чоповицькому районах школи не працюють через близькість фронту». В цілому, робота шкіл області після звільнення від окупантів потроху входила у звичайне русло за винятком певних недоліків – «неповний комплект учительських кадрів, гостра нестача підручників, шкільного інвентаря, учбових і наочних посібників» [8, с. 179].

Відбудова шкіл проводилася переважно методом народної будови, яку започаткували мешканці с. Верхівня Вчорайшенського району, що на Житомирщині. У подальшому цей рух набув широкого значення, оскільки заощаджував державні витрати на відбудову, будівництво шкіл, ремонт, купівлю навчального приладдя тощо. Для прикладу, в серпні 1944 р. в Янушпільському районі Житомирської області у недільнику «з ремонту шкіл взяло участь 4341 осіб, з них – 3112 комсомольці та молодь. Ними було відремонтовано 28 шкіл, з них: капітальним ремонтом – 2 школи, середнім – 10, поточним – 16 шкіл. На недільнику працювало 906 коней, 488 волів, 32 автомашини. Всього завезено 477 складометрів дров і 531 т торфу. Вартість проведених робіт під час недільника оцінюється в 203112 крб.» [8, с. 220].

Завдяки учителям, батькам, учням та громадськості, які своїми власними силами до весни 1944 р. відновили роботу майже усіх шкіл, зробили необхідний ремонт усіх шкільних приміщень, розпочалося навчання у Народицькому, Базарському, Словечанському, Чоповицькому та інших районах області. На початку березня цього ж року на Житомирщині вже працювало «1247 шкіл і навчалось 176 тис. учнів» [8, с. 217].

Започаткований метод житомирських колгоспників широко висвітлювався на сторінках тогочасної республіканської та місцевої преси. Ось як про це писалося у травні 1947 р. в одній із районних газет Житомирської області: «двічі на весь Радянський Союз прославилися трудящі Житомирщини своєю цінною і патріотичною ініціативою з впорядкування та підготовки народним методом шкіл області до навчального року. Трудящі багатьох районів Житомирщини на протязі останніх 2-х років організували недільники і дружно, без витрат державних коштів, підготували школи до навчання. Добре взялися до цієї справи в селах Вільха, Заремба, Суємці, Свинобичі, Смолдерів і Жари Баранівського району. В цих школах майже повністю заготовлено і завезено паливо на весь зимовий сезон як для потреб школи, так і вчителів. Тут, в основному, закінчено ремонтні роботи: відремонтовано шкільні приміщення, проведено скрізь побілку, полагоджено грубки, двері, парти, меблі, впорядковано шкільну огорожу і спортивні майданчики. З 40 шкіл району для проведення ремонтних робіт селяни приступили до 25» [10].

Місцеві мешканці та окремі бригади з відбудови та будівництва нових шкіл в області організували суботники, недільники та місячники для допомоги школам, влаштовували соціалістичні змагання за кращу і дієвішу організацію будівництва та ремонту шкіл, учительських квартир, навчальних кабінетів та майстерень, оснащення їх відповідним приладдям. Так, підтримуючи рух народної будови, «237 колгоспників, а також бійці Н-ської військової частини» в селі Великі Кліщі Базарського району Житомирської області влітку 1944 р. організовано вийшли на недільник. За один день вони «відремонтували парти, підлогу, вікна, переробили вісім печей, поштукатурили і побілили стіни, обладнали військовий кабінет, спортивний майданчик, поставили 250 м огорожі, відремонтували хлів, розчистили доріжки і привели в порядок клумби, завезли дрова на весь опалювальний сезон». Завдяки проробленій ними роботі, сільська школа була «повністю готова до навчального року і прийняла в свої стіни 315 дітей» [8, с. 209].

Не відставали колгоспники і Житомирського району, які шляхом організації недільника 4 червня 1945 р. відбудували за рахунок колгоспників і колгоспів «капітальним ремонтом 6 шкіл, середнім ремонтом – 22 школи та поточним ремонтом 16 шкіл. Підготували всі 44 школи району до нового навчального року і завезли повністю на опалювальний сезон 1945–1946 н. р. паливо для шкіл і вчителів» [8, с. 257].

Зазначимо, що не усі новопристосовані навчальні приміщення відповідали педагогічним та санітарно-гігієнічним вимогам. Часто це були селянські хати із земляною підлогою та малою кубатурою. Через відсутність скла багато вікон були просто замуровані, а ті що залишалися – не мали подвійних рам, переважало гасове освітлення, бракувало вентиляційних систем. Провівши неякісний ремонт, стіни та стелі часто осипалися. Не було окремих спеціальних кімнат для заняття фізкультурою. Більшість шкіл взагалі не мали фізкультурного майданчика з відповідним обладнанням.

Ремонтні роботи сільських навчальних закладів офіційно закріпила постанова Раднаркому (далі – РНК) УРСР і ЦК КП(б)У «Про заходи щодо ремонту шкільних приміщень», яка передбачала відремонтувати до 15 липня 1945 р. 50 % від усієї потрібної кількості шкіл і квартир для учителів, до 1 серпня – 80 %, а до 15 серпня – усі 100 %. Але через залишковий принцип фінансування освітянської сфери, грошову інфляцію, використання коштів не за призначенням, нестачу будівельних матеріалів, дефіцит транспорту, робочої сили, відсутність проектно-кошторисної документації план відбудови був виконаний на 54,3 %. Не виконувались й плани зведення нових шкіл: у 1946 р., будівництво сільських шкіл охопило всього 11,6 % від наміченого, у 1947 р. – 20,7 % [2, с. 259].

У системі шкільної освіти проведено низку реформ. Зокрема, на виконання постанови РНК УРСР від 31 грудня 1943 р. «Про організацію обліку дітей і підлітків віком 7–15 років і про порядок

контролю за виконанням закону про загальне обов'язкове навчання» було проведено облік усіх дітей шкільного віку, виявлено багато переростків, які до війни не навчалися в школах [3, с. 62]. У 1948 р. на Любарській районній нараді учителів при обговоренні закону про загальне обов'язкове навчання, виявлено основну його хибу – «формальний підхід директорів шкіл, учителів і районного відділу народної освіти до змісту закону, а також не розгортання належної боротьби за його реалізацію, внаслідок чого 840 дітей району залишилися поза школою. Допущено великий відсів учнів у селах Гринівці, Привітів, Кириївка, Панасівка» [11].

У цілому, високі темпи відбудови мережі загальноосвітніх шкіл не відображали реального стану загальноосвітньої школи. «Навчальний процес у школах був неритмічним, більшість з них працювала у дві зміни, значними були плінність учнівського контингенту, що негативно впливало на навчально-виховний процес» [4, с. 18].

Досить часто затримки з будівництвом відбувалися через прозаїчну причину – неможливість доставки будівельних матеріалів, виділених для потреб будівництва в інших районах області [3, с. 66]. На практиці, за фактажем реплік офіційної інформації, виділений лісоматеріал означав визначення ділянок землі у лісових північних районах області, де росли дерева. На колгоспи покладалася місія відрядити до лісових масивів бригади, які забезпечували б вирубку, вантаження і доставку деревини. Для зручності та економії часу використовували сплав колод річками, а далі їх розвозили гужовим транспортом.

Єдиним і надійним джерелом відновлення та повернення до звичного навчального процесу шкіл у селах залишався метод народної будови. Завдяки йому впродовж 1944–1950 рр. в республіці було побудовано і відремонтовано 2403 школи, що становило 74 % усіх збудованих шкіл у ці роки, а впродовж 1950–1952 рр. – 17814 класних кімнат [2, с. 260].

Лише на Житомирщині за три роки (1945–1947 рр.) «під час масових недільників було побудовано 85 нових шкіл, відремонтовано 4183 школи, побудовано 2741 допоміжних приміщень і спортивних майданчиків, відремонтовано 3458 учительських квартир, завезено палива 188452 складометри, зроблено 14631 парт і столів» [6, с. 144]. В свою чергу, колгоспи спорудили і ввели в дію до 1950 р. 454 школи на 655 тис. учнівських місць [12, с. 356].

Жорстка фінансова дисципліна і обмеженість ресурсів постійно змушували школу відчувати гостру потребу в меблях, обладнанні, підручниках, дидактичних та методичних посібниках, зошитах (у 1944 р. на одного учня в рік припадало 1–2 зошити, тому, здебільшого, діти писали на старих газетах, книгах), канцелярському приладді (пера, чорнила, крейда, класні журнали, бланки учнівської документації, тощо). Великою рідкістю були циркуль, глобус, географічна чи історична карта, тому вчителю доводилося йти на урок до класу лише з однією крейдою.

Навчальний процес у сільських школах ускладнювався ще й тим, що в перші повоєнні навчальні роки були серйозні перебої із забезпеченням шкіл паливом. Для опалювання класних кімнат використовували різне бадилля, хмиз, качани, солому та торф. Однак такого палива, як правило, не вистачало для підтримки постійного теплового режиму в школах. Відповідно, температура в класах була надто низькою, замерзало навіть саморобне чорнило. Учні займалися на уроках у верхньому одязі та в шапках.

Варто зазначити, що політика держави щодо видатків на будівництво шкіл була зосереджена на міських школах, які щорічно отримували на потреби будівництва в середньому «6178 тис. крб., порівняно з видатками бюджету на сільські школи – 5304 тис. крб.», що аж на 874 тис. крб. були меншими, тобто майже на 14 %. І це при тому, що «88 % шкіл і 68 % учнів знаходились у сільській місцевості» [7, с. 40]. Тим не менше, на Житомирщині рівень освіти за всіма основними показниками «не тільки досяг рівня довоєнного 1940-1941 н. р., а й перевищив його з числа загальноосвітніх шкіл в місті й на селі по кількості учнів і вчителів. В 1950–1951 н. р. загальноосвітніх шкіл було 1499, в яких працювало 13223 вчителі та навчалось 330,3 тис. учнів» [6, с. 145].

У селах звільнених районів УРСР з 1943 р. навчальні заклади створювалися лише там, де до класів набиралася певна кількість учнів. Інколи дітей з різними віковими категоріями зводили в комплект, тобто в один клас. Так, у директивному листі Житомирського обкому КП(б)У, призначеному керівним партійно-радянським органам області, що знаходилися у селі Базар (районний центр Житомирської області), зазначалось те, як складати мережу шкіл і класів: «коли в 1–4 класах є до 15–20 учнів – зводити класи у комплекти (по 2 класи). В тих випадках, коли в 1–4 класах є надто мала кількість учнів – об'єднувати в один комплект до 3 класів. 5–7 класи зберігати лише в тому разі, коли в них буде не менше 15–20 учнів, а 5-ті класи відкривати при наявності 17–20 учнів. У 8–10 класах повинно бути не менше 10 учнів. 1–8 класи відкривати лише при наявності в них мінімум 15 учнів» [8, с. 174].

Отже, дотримання державою у повоєнний період та в подальшому залишкового підходу до фінансування освіти, призвело до довготривалого процесу відбудови цієї галузі та спричинило відставання її матеріально-технічної бази від реальних потреб, згубно позначилось на забезпеченні

підручниками, навчальним приладдям тощо. Такий стан викликав досить негативну реакцію серед населення, що активно почало поширювати ініціативу рухів за відбудову і розширення мережі шкіл.

Суттєвим недоліком у розвитку освіти сільських населених пунктів початку 50-х рр. ХХ ст. було те, що майже усе матеріальне забезпечення шкіл лягало на плечі колгоспів, які в силу власної матеріальної слабкості після окупації не могли виступати стабільним і надійним донором. Передусім, вони намагалися виконувати власні зобов'язання перед державою. Подальший розподіл асигнувань відбувався за залишковим принципом, що, в свою чергу, призводило до мінімальних відрахувань з бюджетів колгоспів як на освіту, так і на соціальні потреби взагалі.

Список використаних джерел

1. Романець Л. М. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – друга половина 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. М. Романець. – Черкаси, 2010. – 23 с.
2. Романець Л. М. Соціально-побутові умови освітян Вінниччини в 1944–1958 рр. / Л. М. Романець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць. – Вінниця, 2006. – Вип. XI. – С. 258–261.
3. Гаврилов В. М. Сільська освіта на Чернігівщині в перше післяокупаційне десятиліття: 1943–1953 рр. / В. М. Гаврилов // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2009. – № 5. – С. 63–71.
4. Бистра М. О. Система освіти в Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. О. Бистра. – Донецьк, 2006. – 26 с.
5. Черник С. А. Советская общеобразовательная школа в годы Великой Отечественной войны. Историко-педагогическое исследование / С. А. Черник. – М.: Педагогика, 1984. – 239 с.
6. Вахбрейтх З. Про успіхи культурного будівництва на Житомирщині за роки радянської влади / З. Вахбрейтх // Наукові записки. – Житомир, 1958. – Т. 5. – 260 с.
7. Манаенков А. И. Культурное строительство в послевоенной деревне (1946–1950 гг.) / А. И. Манаенков // Политическая история XX века. – М.: Знание, 1991. – № 12. – С. 40.
8. Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.: [зб. док. і матер. / відп. ред. О. С. Чорнобривцева]. – К.: Наукова думка, 1969. – 290 с.
9. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР 1917–1967 / [гол. ред. А. Г. Бондар]. – К., 1967. – 481 с.
10. Голос колгоспника. – 1946. – 1 серпня. – № 67.
11. Колгоспне життя. – 1948. – 8 січня. – № 3.
12. Народна освіта, наука і культура в Українській УРСР. Статистичний збірник. – К.: Статистика, 1973. – 530 с.

Наталья Ефимчук

ОСОБЕННОСТИ ОТСТРАИВАНИЯ И УСЛОВИЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СЕЛЬСКИХ ШКОЛ НА ЖИТОМИРЩИНЕ В 1943–1950 ГГ.

В статье наведены особенности отстраивания школьных зданий сёл Житомирской области в послевоенный период. Раскрыты проблемы условий деятельности учащих заведений. Дана оценка государственным органам об их обеспечении учебным инвентарём сельских школ области. Выделены недостатки в развитии образования сельских населённых пунктов. Показана непрерывная связь сельской школы с колхозами и народным хозяйством. Проанализированы исполнения государственных постановлений местными органами власти и отношение жителей к обновлению образования в селе.

Ключевые слова: Житомирщина, школа, образование, учебный инвентарь, класс.

Natalia Yefymchuk

THE PECULIARITIES OF REBUILDING AND WORK CONDITIONS OF VILLAGE SCHOOLS IN ZHYTOMYR REGION IN 1943–1950

In this article there are special peculiarities of rebuilding school apartments of the villages in Zhytomyr region in a postwar period. Solved the problems of work conditions secondary educational establishment. It was given the mark to organs of state as to ensuring them educational equipment of village schools in region. It was noticed faults in the development of education in villages. It was shown the inseperable link of a village school with a collective farm and national economy. It was analyzed execution of state decisions by local authorities and the citizen's position to renewal of education in a village.

Key words: Zhytomyr, a school, an education, a school equipment, a form.